

М.М.Кулеша

МОТИВИ УЧІННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Продуктивна діяльність завжди, як відомо, здійснюється під впливом певних стимулів. Особливо важливе значення набувають вони в учбовій діяльності, що є провідною діяльністю молодших школярів. “Учбова діяльність має своїм змістом оволодіння узагальненими способами дій в сфері наукових понять, це діяльність учнів з опанування системи знань, умінь і навичок в процесі навчання. Прямою метою і продуктом учбової діяльності є учіння” [1, с.94].

Аналіз мотивації учіння дозволяє розкрити причини, якими керуються учні, тобто визначити мотиви їх учіння. Під мотивом учіння розуміється сукупність усіх чинників, що обумовлюють прояв учбової активності: потреби, мета, установки, почуття обов'язку, інтереси [2, с.253]. “Особливість мотиву ... полягає в тому, що він безпосередньо пов'язаний зі змістом, особистісною значущістю цієї діяльності; якщо змінюється мотив, заради чого учень вчиться, то це принципово перебудовує й зміст усієї його навчальної діяльності” [3, с.9].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (Л.І.Божович, А.К.Маркова, М.В.Матюхіна, О.Я.Савченко, С.С.Занюк) дозволив виділити дві категорії учбових мотивів, які залежать від їх спрямованості: якщо навчальна мотивація спрямована на задоволення власних пізнавальних інтересів, то говоримо про наявність *пізнавальних мотивів учіння*; якщо ж учень вчиться заради похвали, престижу, обов'язку, через самовдосконалення чи самовизначення, то його спонукають *соціальні мотиви учіння*.

Розрізняють змістові та динамічні характеристики мотивів учіння. До змістових характеристик відносяться: наявність або відсутність особистісного смислу учіння; місце мотиву в ієрархії; рівень усвідомлення мотиву (можливе свідоме приховування мотивів); дієвість; самостійність. Динамічні характеристики мотивів учіння включають силу мотиву, емоційне забарвлення (модальність) та тривалість [4, с.52].

Однак при достатньо глибокому висвітленні цієї проблеми у психологічній літературі багато актуальних аспектів мотивів учіння молодших школярів ще не мають достатньої теоретичної та методичної розробки. Особливо це стосується вивчення учбових мотивів учнів початкової ланки шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У психолого-педагогічній літературі ми знаходимо дослідження, що стосуються лише окремих сторін мотиваційної сфери дітей-сиріт. Зокрема, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, В.С.Мухіна вказують на бідність

Кулеша М.М. Мотиви учіння дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодшого шкільного віку

змістової сторони мотиваційної сфери та обмеженість часової перспективи мотивації таких дітей. А.М.Прихожан та Н.М.Толстих вважають, що у молодших школярів закладів інтернатного типу домінуючими є мотиви, що зв'язані із сьогодишнім днем та найближчим майбутнім (“підготуватися до контрольної”, “прибрати клас” тощо), і зовсім рідко зустрічаються мотиви, зв'язані з віддаленою перспективою [5, с.102]. Тобто у бажаннях вихованців шкіл-інтернатів переважають загалом повсякденні турботи, пов'язані з їх життям, учінням, виконанням режимних моментів, правил поведінки. На думку В.С.Мухіної, це є наслідком строго регламентованого життя у школах-інтернатах дітей, позбавлених батьківського піклування, що призводить до так званого *ефекту звуження мотивації*, її прив'язаності до певної ситуації (наприклад, мотивація, яка породжується вимогами дорослих) [6, с.202].

Зважаючи на актуальність психолого-педагогічної проблематики соціального сирітства і нерозробленість ключових питань оптимального розвитку мотиваційної сфери загалом та мотивації учіння, зокрема вихованців закладів інтернатного типу, ми обрали метою нашого дослідження виявлення особливостей учбових мотивів учнів початкових класів школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вивчення мотивів учіння молодших школярів полягало у встановленні причин бажання учнів учитися, враховуючи їх ступені усвідомлення (за М.В.Матюхіною [3]), та з'ясування, які мотиви є для них реально діючими (за О.М.Леонтьєвим [7]). Останніми ми вважали мотиви, котрі були провідними при вивченні третього ступеня усвідомлення.

Для досягнення мети дослідження необхідно було вирішити такі завдання: 1) виявити характерні особливості усвідомлених мотивів учіння молодших школярів школи-інтернату; 2) дослідити, які з мотивів учіння є домінуючими, а які мають другорядне значення на різних ступенях усвідомлення; 3) визначити особливості динаміки учбових мотивів учнів 1–4 класів шкіл-інтернатів та дослідити характер їх взаємозв'язків. Аналіз результатів емпіричного дослідження для першокласників та учнів 2–4 класів здійснювався окремо.

Дослідження проводилось у 1–4 класах (156 учнів) чотирьох обласних загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області), у жовтні–грудні 2003 року.

Отримані дані констатуючого експерименту свідчать про низький мотиваційний рівень готовності шестиліток до навчання в школі – пізнавальний інтерес виявився сформованим лише у 21,2% учнів. Це, на нашу думку, зумовлено причинами перебування дітей у закладах інтернатного типу, адже потрапляючи в школу-інтернат у більшості випадків із неблагополучних сімей або внаслідок втрати батьків, шестилітні діти часто важко

адаптуються до нових умов життя та навчання, сподіваючись на швидке повернення у сім'ю або на всиновлення. Тому в основі мотивації поведінки та учіння шестилітніх вихованців закладів інтернатного типу лежить прагнення сподобатися "потенційним батькам", педагогам чи персоналу школи-інтернату, а не прагнення реалізувати свій природний пізнавальний інтерес.

Для кращого розуміння характеру мотивації учіння першокласників ми проаналізували результати вибору перших кольорів за методикою Л.Собчик. Виявлено, що 60% дітей з несформованою мотивацією учіння почували потребу у спілкуванні та яскравих враженнях (серед перших двох кольорів вони надавали перевагу жовтому), 40% дітей – в утриманні власної позиції, агресивність захисного характеру (вибір зеленого кольору). Учні 1-х класів шкіл-інтернатів, у яких був низький рівень сформованості мотивації учіння, більше потребують розуміння з боку оточуючих та емоційного комфорту (серед найсимпатичніших вони обирали синій колір). Слід пам'ятати, що їм набагато важче ніж дітям, які виховуються в сім'ї, адже попри загальну вікову проблему адаптації шестирічних дітей до учіння в школі у них існує проблема звикання до нових умов життя.

З метою визначення домінуючих мотивів у структурі учбової мотивації учнів 2–4 класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, нами було проведено дослідження, яке включало три етапи. Воно охопило лише змістову сторону учбових мотивів. При цьому ми виходили з теоретичних положень О.М.Леонтьєва про потенційні та реально діючі мотиви, а також М.В.Матюхіної – про різні рівні усвідомлення мотивів учіння.

На першому етапі найбільш усвідомлені мотиви (перший ступінь усвідомлення) визначалися за допомогою *усного інтерв'ю* про ставлення учня до навчання в школі та *твору* на тему "Чому я вчуся?". Задаючи дітям питання "чому?", "заради чого?", тобто запитуючи їх про причини та мету їхнього учіння, ми заздалегідь прагнули виявити, які компоненти "потребового блоку" та блоку "внутрішнього фільтру", за Є.П.Ільїним, можуть "будувати" структуру мотивів учіння [2, с.117].

Якісний аналіз відповідей учнів показав, що найчастіше молодшими школярами усвідомлюються широкі соціальні мотиви (самовдосконалення та самовизначення), що на початку навчання має безумовно позитивне значення. Зокрема, 51% вихованців шкіл-інтернатів стверджують, що вчаться тому, що хочуть "бути розумними", 28% – "все знати", 33% учнів спонукає до навчання прагнення здобути освіту та "мати гарну роботу" і тільки 2% учнів вчаться тому, що "люблять вчитися". Поряд із широкими соціальними мотивами діти часто називали всебічний пізнавальний мотив – 34%, 17% – мотиви благополуччя (похвала вчителя, високі бали), 3% учнів – мотиви престижу (бажання бути кращим учнем); два останні, за класифіка-

цією мотивів учіння Л.І.Божович, є зовнішніми вузькоособистісними мотивами.

Для 56% учнів у школі-інтернаті найцікавішими є уроки, 30% вихованцям більше подобається гратися, дивитися телевизор та займатися спортом. Тобто третина молодших школярів шкіл-інтернатів вибирає розваги, що може свідчити про перевагу в них ігрової мотивації. Це підтверджується відповідями на питання: "Чому, на твою думку, учні не хочуть вчитися?" Найчастіше (22%) зустрічалися твердження, пов'язані з іграми та відпочинком дітей; 31% учнів причинами небажання вчитися вважали лінощі, а 12% вихованцям шкіл-інтернатів нудно на уроках і вони "мають цікавіші заняття".

На другому етапі дослідження учбові мотиви вивчалися опосередковано (малюнки стали стимулом для першокласників, незакінчені речення – для учнів 2–4 класів). Аналізуючи твердження, початком яких було речення-стимул "Я вчуся тому, що ...", ми виділили п'ять типів мотивів учіння, що найчастіше зустрічалися у відповідях молодших школярів (таб.1).

Таблиця 1

Мотиви учіння молодших школярів шкіл-інтернатів (другий ступінь усвідомлення)

Категорія мотивів	Класи і кількість учнів, %		
	2 клас	3 клас	4 клас
Мотиви самовдосконалення: "Я вчуся тому, що хочу бути розумним", "Щоб розвивати свій розум"	53,3	37,5	55,2
Широкі пізнавальні мотиви: "Я вчуся тому, що хочу все знати"	31,1	32	13,1
Мотиви самовизначення: "Бо хочу кудись вступити", "Щоб піти на роботу"	–	24	35
Мотиви благополуччя: "Я вчуся тому, що хочу мати високі бали"	8	–	–
Мотиви престижу: "Що хочу стати найрозумнішим у класі"	–	9	4

Як видно з таблиці 1, учні початкової ланки шкіл-інтернатів своє учіння мотивують прагненням до самовдосконалення, самовизначення, виділяти широкі пізнавальні мотиви, мотиви благополуччя та престижу, хоча кількісні показники значно скоротилися у порівнянні з результатами попереднього етапу.

Аналіз динаміки учбових мотивів молодших школярів шкіл-інтернатів свідчить про підвищення пізнавального інтересу в учнів до 3-го класу і його зниження в четвертокласників, про підвищення в четвертому класі низької мотивації учіння на відміну від загальної тенденції зниження цього параметра до 3-го класу. Протягом навчання в початковій ланці шкіл-інтернатів важливість мотиву обов'язку в учнів знижується, а мотиву самовизначення, навпаки, зростає (рис.1).

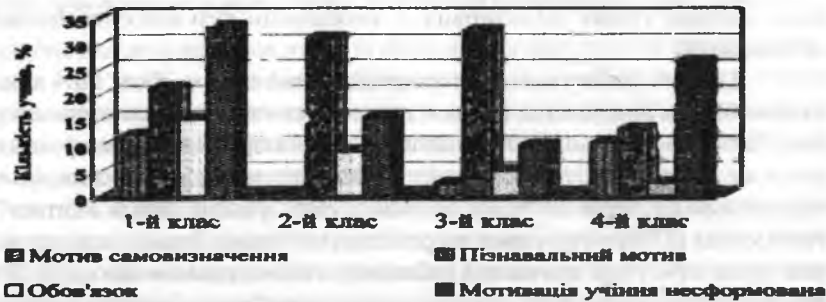

Рис. 1. Динаміка учбових мотивів учнів початкових класів шкіл-інтернатів

На третьому етапі для вивчення учбових мотивів, які зазвичай погано усвідомлюються або ж маскуються (третій ступінь усвідомлення), застосовувалась анкета з готовим переліком мотивів. Для цього учням пропонувалось прорангувати за ступенем значущості 12 тверджень, які могли б бути спонуканнями до учіння молодших школярів. Причому, в перелік мотивів учіння входили як ті мотиви, що називались учнями під час інтерв'ю та написання твору, так і ті, які ми вважали значущими для молодших школярів, але ними не називались. До останніх були віднесені мотиви обов'язку, прагнення заслужити похвалу вчителів та вихователів, "товариський мотив", прагнення одержати нагороду від учителя. Ці мотиви доволі рідко або й зовсім не називаються учнями, хоча, як показує практика роботи в школі-інтернаті, вони часто виступають реально діючими.

Загалом, у системі мотивів учіння дітей вирізняються такі, котрі мають провідне значення та більшу спонукальну силу (тобто здійснюють більший вплив на діяльність, частіше актуалізуються). Вплив інших мотивів менший: вони мають слабку спонукальну силу і перебувають на останніх щаблях в ієрархії мотивів [8, с.12]. Для нас важливим, зокрема, було визначити ієрархію учбових мотивів учнів шкіл-інтернатів у залежності від класу, в якому вони навчаються.

Вивчення змістових аспектів мотивів учіння показало, що найбільш значущими мотивами є самовдосконалення (1), самовизначення (2), навчально-пізнавальний (процесуальний) мотив (3), мотив благополуччя – "оцінка" (4), мотив "нагороди" (5), "престижний" мотив (6). Найнижчі рангові місця в ієрархії посіли мотиви "уникнення неприємностей" (11) та "бути корисним" (12). Протягом навчання у початковій ланці школи-інтернату відбуваються деякі коливання в ієрархії мотивів учнів, однак їх амплітуда є незначною (винятки становлять зниження значущості мотивів нагороди, оцінки та престижного мотиву).

Для ґрунтовнішого вивчення учбових мотивів учнів 2–4 класів шкіл-інтернатів ми проаналізуємо їх статистично значущі взаємозалежності, визначивши характерні особливості для кожного з класів початкової ланки.

Кулеша М. М. Мотиви учіння дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодшого шкільного віку

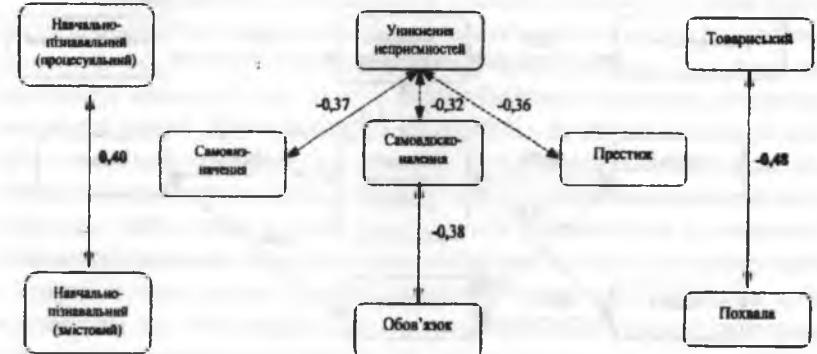

Рис. 2. Взаємозв'язки учбових мотивів учнів 2-х класів шкіл-інтернатів

*Тут і далі кореляційний зв'язок на рівні значущості $p \leq 0,01$ позначається:

кореляційний зв'язок на рівні значущості $p \leq 0,02$ позначається:

кореляційний зв'язок на рівні значущості $p \leq 0,05$ позначається:

Як видно з рис.2, в учнів 2-х класів навчально-пізнавальні мотиви (змістові та процесуальні) тісно зв'язані між собою, проте зв'язку з іншими учбовими мотивами ми не виявили. Було встановлено, що мотив уникнення неприємностей притаманний тим другокласникам, котрі на останні місця ставлять учбові мотиви престижу, самовизначення та самовдосконалення. Тобто діти, котрі вчать через страх покарання вчителем чи вихователем за невиконане завдання, не прагнуть виділити себе серед однокласників, стати культурною та розвиненою людиною або ж учитись заради подальшої освіти та вдалого вибору професії.

Збільшення кількості взаємозалежностей між учбовими мотивами учнів при переході з класу в клас свідчить про появу інтегративних процесів у системі мотивації учіння молодших школярів шкіл-інтернатів. Зокрема, вже у третьому класі можна спостерігати щільні взаємозв'язки між навчально-пізнавальними мотивами та вузькоособистісними мотивами учіння (рис.3), в четвертокласників найбільше зв'язані соціальні учбові мотиви (рис.4).

Загалом, можна прослідкувати певну тенденцію у статистично значущих зв'язках мотивів учіння вихованців початкової ланки (2–4 класи) шкіл-інтернатів. На початковому етапі навчання в школі, зокрема у другому класі, не існує тісної кореляції навчально-пізнавальних мотивів учіння з іншими учбовими мотивами, в той час як в учнів 3-х та 4-х класів така залежність (обернена) спостерігається з мотивами нагороди та мотивом уник-

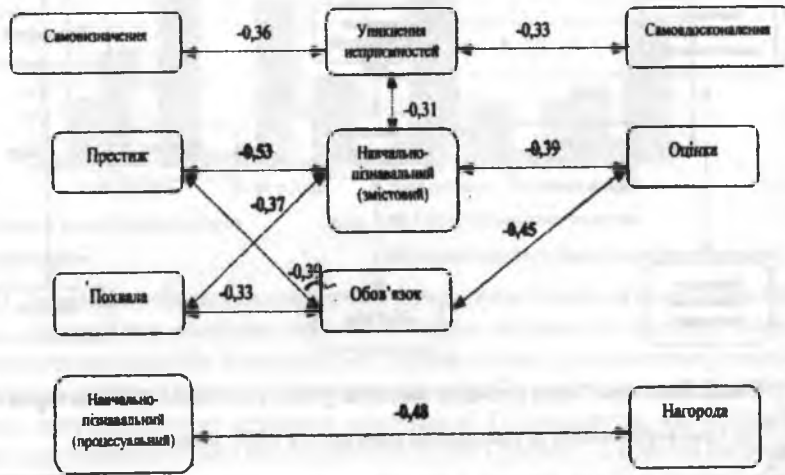

Рис.3. Взаємозв'язки учбових мотивів учнів 3-х класів шкіл-інтернатів

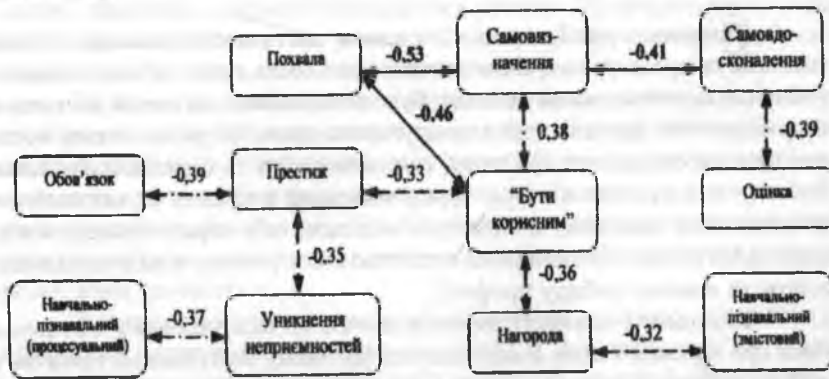

Рис.4. Взаємозв'язки учбових мотивів учнів 4-х класів шкіл-інтернатів

нення неприємностей. Тобто спонукання вчителем своїх учнів до учбової діяльності за винагороду (наприклад, солодоші) або через покарання за невиконану роботу призводить до зниження їх навчально-пізнавального інтересу. Це свідчить про те, що протягом навчання в початковій ланці школи-інтернату розвиток пізнавального інтересу до учбової діяльності все частіше стає залежним від зовнішніх обставин, пов'язаних, перш за все, з педагогічною діяльністю вчителів та вихователів.

Соціальні мотиви *самовизначення* і *самовдосконалення* в учнів других та третіх класів, будучи обернено статистично зв'язаними з мотивом уникнення неприємностей, у четвертокласників стають взаємозалежними. Вважаємо таку особливість ознакою більш зрілого з віком бачення молодшими школярами важливості учіння. Другокласники, котрі вчать з почуття *обов'язку*, не прагнуть до самовдосконалення, а в учнів 3-х та 4-х класів шкіл-інтернатів таке співвідношення змінюється на обернений зв'язок із мотивом оцінки та мотивом престижу. Тобто, якщо в учнів других класів бажання бути культурною і розвинутою людиною та вчитись заради *обов'язку* не стоять на одному шаблі в ієрархії мотивів учіння, то учні 3-х та 4-х класів шкіл-інтернатів, котрі вчать тому, що "так потрібно", не керуються при цьому оцінкою своїх знань, престижним мотивом чи мотивом похвали вчителів та вихователів. Учбова діяльність молодших школярів, яка здійснюється з примусу, не сприяє прагненню дітей до власного вдосконалення.

Оцінка як мотив учіння переважає у третьокласників із низьким рівнем навчально-пізнавального інтересу (за змістовим типом) та у тих, хто вчиться заради *обов'язку*; в учнів 4-х класів – із низьким прагненням учитись заради самовдосконалення. Тобто, коли дитина вчиться заради високих балів, можна стверджувати, що навчально-пізнавальні мотиви вона ставить на останні рангові місця. Для молодших школярів протягом навчання в школі-інтернаті така особливість стає більш вираженою, що підтверджується залежністю з мотивом самовизначення. Узагальнення взаємозалежностей по всіх 2–4 класах показало, що мотив оцінки стоїть в ієрархії мотивації учіння на однаковому шаблі з мотивом нагороди, пояснюючи, таким чином, характер вибору мотиву оцінки загалом.

Цікавим буде у контексті мотивації учіння вихованців школи-інтернату прослідкувати динаміку залежностей мотиву *похвали*, який при переході з класу в клас знижує свою значимість в ієрархічній структурі мотивів учбової діяльності. Зокрема, було встановлено, що учні 2-х класів, які своє бажання вчитись мотивують похвалою ("Вчуся, щоб похвалили вчителі та вихователі"), не прагнуть до схвалення з боку однокласників.

У 3-х класах схвалення з боку вчителів та вихователів як учбовий мотив не є провідним у тих дітей, котрі вчать з інтересу, або з почуття *обов'язку*. Відтак, у 4-му класі мотивом похвали керуються ті вихованці шкіл-інтернатів, котрі не визнають важливим "бути корисним суспільству" або визначатись у своєму майбутньому щодо професії (обидва є широкими соціальними мотивами). Можна припустити, що вибір учнями мотиву похвали як провідного в своїй учбовій діяльності протягом навчання в початковій ланці школи-інтернату набуває якісних змін, які обов'язково слід урахувувати педагогам цих закладів.

В умовах депривації родинних зв'язків, коли діти позбавлені батьківської любові та сімейного затишку, виникає гіпертрофована потреба дітей у схваленні на визнанні з боку значущих дорослих, якими для учнів шкіл-інтернатів є вчителі та вихователі. Відзначення педагогами найменших позитивних змін у процесі учбової діяльності учнів шкіл-інтернатів сприятиме не тільки задоволенню цієї потреби, а й підвищенню мотивації учіння загалом.

Отже, аналіз проведеного треступеневого дослідження учбової мотивації учнів початкових класів шкіл-інтернатів показав, що:

– найбільш усвідомленими мотивами учіння дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодшого шкільного віку є широкі пізнавальні та широкі соціальні (самовизначення та самовдосконалення) мотиви. Але якщо значимість широких пізнавальних мотивів для учіння дітей з віком зменшується (за методикою “Незавершені речення” пізнавальним інтересом мотивували своє учіння 31,1%, 32,5%, 13,1% учнів другого, третього та четвертого класів відповідно), то значимість соціальних мотивів учіння, навпаки, збільшується;

– на початковому етапі навчання в школі-інтернаті, зокрема у другому класі, тісна кореляція навчально-пізнавальних мотивів учіння з іншими учбовими мотивами не виявлена, в той час як в учнів 3-х та 4-х класів така залежність (обернена) спостерігається з мотивами нагороди та мотивом уникнення неприємностей;

– мотиви самовизначення і самовдосконалення в учнів других та третіх класів, будучи обернено статистично зв'язаними з мотивом уникнення неприємностей, у четвертокласників стають взаємозалежними, що є ознакою більш зрілого з віком бачення молодшими школярами важливості учіння;

– оцінка як мотив учіння переважає в учнів із низьким рівнем навчально-пізнавального інтересу та у тих, хто вчиться заради обов'язку;

– бажання одержати схвалення вчителів та вихователів переважає в тих учнів 2–4 класів шкіл-інтернатів, котрі мотиви обов'язку, самовизначення, самовдосконалення та навчально-пізнавальний інтерес в ієрархії мотивів учіння ставлять на останні рангові місця.

1. Педагогічна психологія: Навч. посіб. / За ред. Л.М.Проколієнко, Д.Ф.Ніколенка. – К., 1991. – 183 с.

2. Мотивація і мотиви / Е.Ільїн. – СПб., 2003. – 512 с.

3. Матюхіна М.В. Особенности мотивации учения младших школьников // Вопросы психологии. – 1985. – №1. – С.43-49.

4. Маркова А.К. Пути исследования мотивации учебной деятельности школьников // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С.47-58.

5. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении // Возрастные

особенности психического развития детей. Сб. науч. тр. / Отв. ред. И.В.Дубровина, М.И.Лисина. – М., 1982. – 164 с.

6. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 7-е изд., стереотип. – М., 2002. – 456 с.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.

8. Занюк С.С. Психология мотивации. – К., 2001. – 352 с.

The most realized motives of training of orphans of younger school age are wide cognitive and social motives (self-improvement and self-determination). The importance of cognitive interest with classes decreases (31,1%, 32,5 %, 13,1% of pupils 2, 3 and 4 classes accordingly).

Really effective for pupils of initial classes of boarding schools there is a prestigious motive and an estimation; a praise and desire to have friends.

Has no significant influence on training of orphans motives of avoidance of failures and feeling of the debt.

О.П.Колісник

ДУХОВНІСТЬ: ДІАЛОГ І ПОТІК

Постановка проблеми. Проблема духовного розвитку людей була і нині є злободенною, але меншою мірою, ніж проблема соціальної контрольованості вчинків людей на предмет їх відповідності спільнотним стереотипам, тому що високодуховна особистість є нададаптивною, творчою та персонально відповідальною в породженні життєвих актів; вона здатна не лише зберігати парадигми та вартості, а й творити нові; може діяти над норму, над ситуацію, в зоні ризику та персональної відповідальності. Духовно розвинена особистість чи спільнота стає пасіонарною, творчою, стійкою та відповідальною в межових життєвих обставинах. Цю проблему в практичній психології здавна вирішували східні духовні практики. В західній науковій психології проблему духовного розвитку особистості підняли К.Г.Юнг, А.Адлер, Е.Шпрангер, Р.Ассаджолі, Е.Фромм, Е.Еріксон, В.Франкл, М.М.Бахтін, К.Гольдштейн, Л.Бінсвангер, Р.Мей, Ф.Перлз, К.Роджерс, А.Маслоу, С.Гроф, К.Уілбер, В.В.Налімов. **Метою** нашого дослідження є розгляд становлення духовності на шляху від діалогу до потоку. **Об'єктом** даної розвідки виступає міра переживання особистістю безпосередності контакту з надособистісними вартостями, трансформованими у смисли. **Предметом** нашого розгляду стає процес переходу надособистісних вартостей з присутніх у діалозі вартостей до переживаних у потоці смислів, хід становлення ієрархії смислів із провідним найзагальнішим надособистісним смислом, нарощення духовності в буттєвому та рефлексивному потоках, а також становлення духовного потоку психіки.